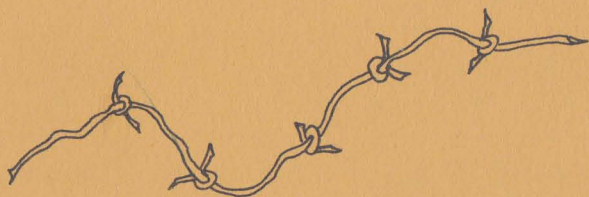

МИХАЙЛО Г. МАРУНЧАК

**За ґратами і дротами
націонал-соціалістичної Німеччини**

**Вінніпег
1985**

M. H. MARUNCHAK

**Behind Bars and Barb Wires
of the Third Reich**

Published by the
Committee of Ukrainian Political Prisoners of Canada

Winnipeg

1985

Canada

МИХАЙЛО Г. МАРУНЧАК

**За ґратами і дротами
націонал-соціалістичної Німеччини**

diasporiana.org.ua

Накладом
Комітету Українських Політичних В'язнів

Вінніпег

1985

Канада

ПРИСВЯТА

Друзям тернистого спільного минулого: Василеві Івановичкові, Василеві Кирликові, Володимирові Климкові, Олексі Лятишевському, Богданові Околотові-Скобовичеві, Олексі Сидорякові присвячую ці мої скромні рядки, щоб втривалити в пам'яті їхнє святе горіння для великої рідної справи — звільнення Рідного Народу з нацистського і червоного тоталітаризму.

Автор

ПОЛІТИЧНО НЕСКАПІТАЛІЗОВАНИЙ РОЗДІЛ ІСТОРІЇ

В сорокріччя звільнення з нацистських тюрм і концтаборів

Добігає близько сорок років, коли ця невеличка картина споминів про пражський Панкрац і злопрославлену Печкарну була написана в Мюнхені на позиченій писальній машинці. Діялось це майже після безпосереднього виходу з німецького концентраційного табору в Ебензе. Писалось це в кілька років після арешту гестапом. Все ще було свіжим і живим в пам'яті. Плянувалось продовжати ці рядки і піти з ними такими ж самими етапами, як пройшов їх автор в часі воєнної грізної заверухи.

Про німецькі а точніше нацистські концтабори і тюрми багато писали різні національності в 1945 р., бо всі зазнали нацистського драконства, де тільки ступили завойовники Третього Райху, які несли на своїх багнетах порядок т.зв. Нової Європи. Але треба пам'ятати, що головний шлях цього “нового ладу” був спрямований на Схід Європи, в житницю Європи — Україну — і тому в цьому терені нищено безжалісно і безоглядно все, що могло стояти на перешкоді до опанування цього вимріяного німецького “лебенсraum” (життєвого простору). Вивози, тюрми, концтабори, розстріли й повішення були щоденним явищем в роках 1941-44. Жниво злочину було в мільйонах. Однак українські жреці друкованого слова в 1945 р. не заохочували до писання документальних праць про це страшне жниво. Ба що більше, після війни говорилось пів-голосом, що це правда, що злочини Третього Райху не нотовані в історії людства, втрати українського народу мільйонові а терпіння українського народу необчислимі, але тим часом Україна й її народ дальше в боротьбі за свою державність і свободу і в таких самих важких обставинах як це було за Гітлера, тим разом за Сталіна. Отже, всі сили треба спрямовувати на допомогу дальшій визвольній боротьбі. Було багато правди в цьому.

З уваги на таке становище загалу не розвинув своєї діяльності в цьому напрямі Науковий Дослідний Інститут Української Мартирології, який був заснований з ініціативи Ліги Українських Політичних В'язнів в Мюнхені, а початкова праця цього інституту була наставлена на мартирологію українства в російсько-більшевицькій імперії.

Другою причиною, чому студії мартирології України в II-ій світовій війні були дещо занедбані, це та, що цими студіями з правила займалися тільки самі колишні політичні в'язні нацистського режиму й часами складалось враження що була це персонально-групова гльорифікація, гльорифікація власних діл чи чинів. При цьому треба підкреслити, що на нещастя деякі українські політичні чинники на Заході в дійсності зводили часами дії українського резистансу до вузьких групових порохунків, вузько-персональних навітлень, заперечуючи вклад в цей резистанс одні одних. Інакше трактували це питання інші національності, а зокрема жиди, які свій національний голокост національно скапіталізували.

Коли автор цих рядків видав в 1963 р. у Вінніпезі свою студійну працю *"Система німецьких концентраційних таборів і політика винищування в Україні"* (до речі, своїм власним коштом), яка була присвячена "Мільйоновим жертвам геноциду українського народу в тридцятьліття сталінського голодомору в Україні й в двадцятьліття посиленого гітлерівського терору на Рідних землях" та переслав цю працю українським і неукраїнським видавництвам, бібліотекам тощо, то "Жидівська Публічна Бібліотека" з Монтреалю в подячному листі авторові, між іншим, писала: "The book has been used frequently in our library ever since you were kind enough to place copies with us" (лист датований 4.10. 1966).

Подібних листів від українських установ і редакцій не було. Деякі часописи навіть не віднотували на своїх сторінках появи цієї публікації за те "Вісті з України" (без висилки їм видання) заговорили десяти-шпальтовим підвалом п.н. "Нацистські злочинці не уникнуть кари" (№ 32/366 серпень 1965, авторства доцента А. Ткача), клеймуючи українських націоналістів "співучасниками багатьох злочинів німецьких окупантів", включаючи сюди й автора опублікованої праці. Таке нехтування трагічним розділом своєї історії важко ста-

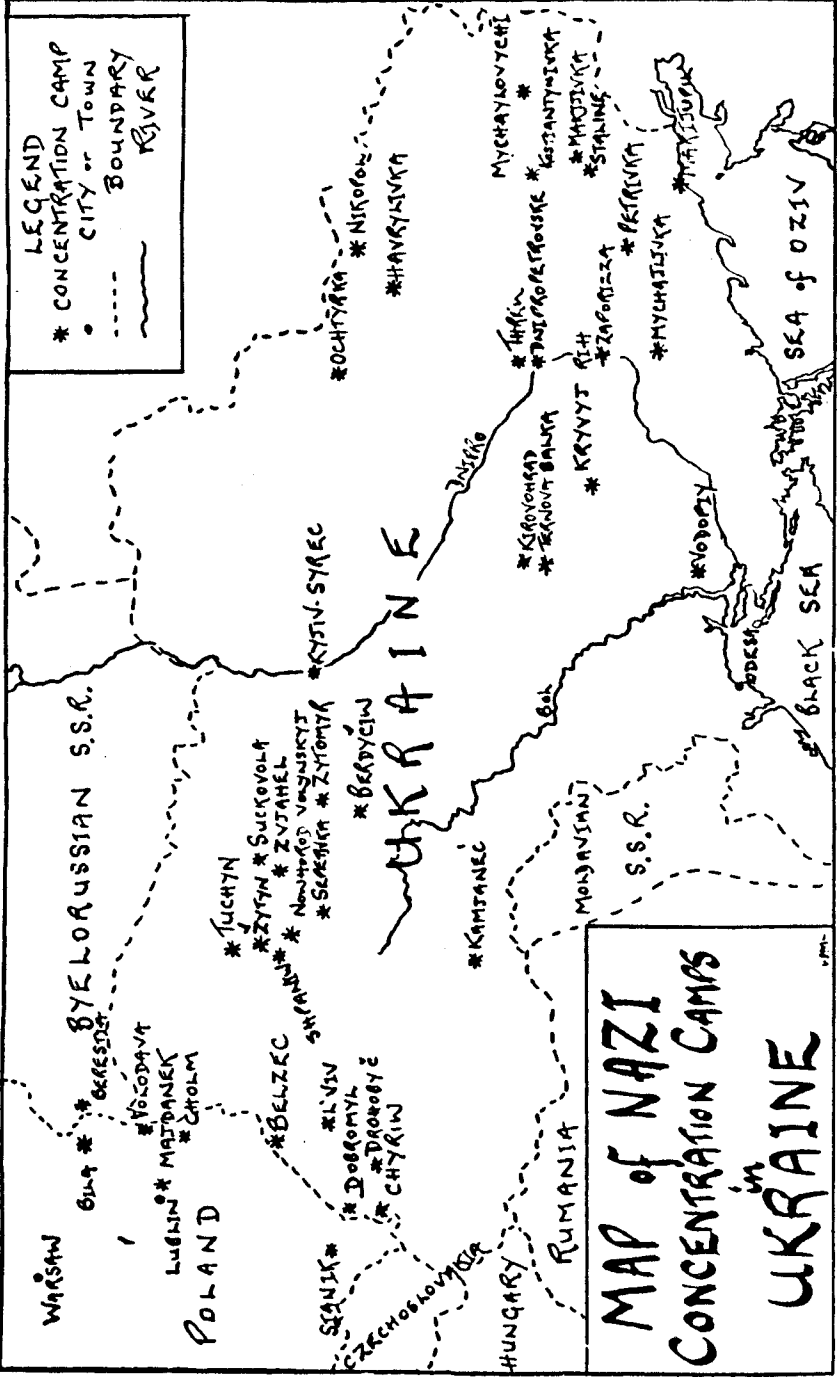
ло мститись на дальшому історичному етапі українських подій в діаспорі.

Кремлівська пропаганда постійно оклеветувала український резистанс в часі німецької окупації при допомозі радієвих трансляцій, спеціальних брошур та часопису "Вісті з України" а останньо при допомозі англомовного відповідника до "Вістей" "Ньюс фром Юкрейн". За ці оклеветування вхопився з якихось причич Саймон Візенталь, громадянин Ізраїля, так знавий "ловець нацистів", який з легкої руки, без найменших доказів, публічно оскаржив "українських старшин", що це вони кермували нацистськими концентраційним таборами на Сході Європи а тепер скриваються в Канаді (За AP-Reuter-ом подала Вінніпежська Фрі Прес в дні 11 лютого 1985 в репортажі "Mengele sighted in Paraguay"). Того рода очорнювання українських старшин нанесли шкоду всій українській канадській спільноті. Жаліти тільки, що знайшлися на терені Канади одиниці жидівського походження, які ці клевети поширювали на радіо та пресі (пр. Совл Літман). Такі й подібні політичні очорнювання українською іміграції Другої світової війни довели до того, що в Канаді покликано до дії "Комісію Дешейна ("Jules Deschenes Commission") а перед кількома роками в ЗСА "Бюро спеціальних доходжень" (в скороченні "OCI — Office of Special Investigation").

Це було причиною, чому Комітет Українських Політичних В'язнів візвав колишніх політичних в'язнів до писання споминів, до наговорення цих споминів на плівку та до опрацювання наукового збірника, присвяченого Другій світової війні й боротьбі українського народу з Гітлерівською Німеччиною.

Спомини ці, які передаємо до рук читачів, були найперше надруковані в часописі "Український Голос", в році 1983. Тепер їх перевидаємо окремим виданням.

Автор
Вінніпег, квітень-травень, 1985

За ґратами і дротами націонал-соціалістичної Німеччини

17. XI. 1942

У незабутньому для мене дні 17 листопада 1942 р. я попався вдруге за ґюрелмі ґрати націонал-соціалістичної Німеччини. Цим разом не на рідних землях, а в чеській “златій” Празі. Приїхавши сюди з кінцем вересня цього ж року, щоб поладнати свої студійні справи, я вже більше не повернувся додому, а шлях мій пішов новими ґюрелміні та концтаборними етапами. Замість поворотного пашпорту, я одержав поліційний конвой через Прагу-Панкрац, Терезіенштадт, Дрезден, Авшвіц, а вкінці Мавтґавзен, Мельк, Ебензе.

“Печкова палата”, колишня будова великого промислового банку і вугільного потентата Чехословаччини стала осідком штабу німецького Гестапа, як одна із перших націонал-соціалістичних колоній Європи, що носила назву “Протекторат Чехії і Моравії”. Величезна

чотириповерхова будова, разом з сильними підвалами при вулиці Бредавер, приміщувала в собі цілий поліційно-слідчий штаб політичних справ, який щоденно перепускав великі десятки в’язнів на своїх допитах, щоб опісля переслати їх на безплатну працю до концентраційних таборів. Мало було щасливців, щоб з допитів на вулиці Ередавер вернулися додому. Це були дійсно рідкісні випадки.

Про цю “печкову палату” і все, що там діялось, чехи не говорили голосно між собою. Про це тільки шептали довіреним, але, в загальному, всі про це знали і тому при переході оминули це місце з острахом як зажажене. Сюди я дістався вчасним ранком, бо на 9-ту годину був виклик. Згідно з викликом я зголосився в кімнаті ч. 214, де звичайно полагоджували скомпліковані пашпортові справи.

Звідси забрали мене до іншої кімнати, а згодом ще іншої, в якій стали списувати мої “генералії”. Ця транспортация з кімнати в кімнату в асисті підозрілих цивілів, які зраджували поліційну тресуру, затурбувала мене. Все вказувало, що справа не в паспорті. Під кінець рутинних питань та моєї ідентифікації з урядовими потатками (картотекою) мені поставили питання, чому я прибув до Праги й яка тут моя роля. “В цілі студій”, відповів я. “Ви ж маєте вже докторат з права”, відрубав урядуючий “цивіль”. Так, potwierдив я, але я хотів би, продовжав я, закінчити мої студії економії в Карловому університеті, як теж філософію в Українському Вільному Університеті. “Ах, так”, — була неначе відповідь слідчого. Його виявлення іронія і дальше карткування якихось документів викликували в мене низку здогадів, припущень а то й хвилювання. Видно, що слідчий не був вдоволенний з моїх зізнань та своїх розшуків в документах, бо вкінці доручив другому такому, як він, щоб мене відставив дальше. Мене завів він аж в другий кінець коридору того самого поверху, без

якої-небудь інформації, чому я саме на Бредавері і як мені дальше бути. Врешті відкрито мені безпелесні двері і переді мною була відкрита велика зала, заложена звичайними лавками, які були заповнені випрямленими людськими сидячими постатями. В передніх лавках сиділи жінки, за ними знову чоловіки. Всі мали спрямований зір перед себе і дивно, що на вхід “нового гостя” ніхто навіть не звернув уваги. Всі сиділи як египетські непорушні мумії, що покривали себе одні за одним, як шахові фігури. В цю однофронтову шахівницю “вчленили” мене. Мій конвоїрний, цивільний гестапівець, попрощав мене тільки словом “warten” (почекати). Я чекав. Злинувавшись такою поставою приявних, я несміливо розглядався.

Я кинув оком перед себе на передню стіну. На ній виднів доволі великий напис німецькою і чеською мовами такого змісту: “В часі перебування в почекальні в’язням не вільно повертатися на боки і говорити. В противному випадку неслухняних будуть строго карати”. Але з цього напису я довідався, що я став в’язнем

цієї будови, званою загальною "Печкарнею". Сталось це без жодних парад, практикованих звичайно Гестапом під час нічних нападів, засідок тощо. По висилці негайного візвання, щоб явитися на команду Гестапа, нібито в дуже пильній для мене справі (припускали було, що в справі паспортів), мене без найменшого допиту і подання причин мого арештування, посаджено тут, щоб опісля відставити даліше в тюрму.

Строга тишина панувала в тій залі. Її переривали тільки різкі кроки індивідуальних гестапівців, що переходили залюю вздовж і впоперек. Двері час-від-часу відчинялися і впускали новоприбулих. Тільки жовтобліді обличчя і дуже часто зі синяками, вказували, що це вже старша в'язнична генерація. Новики здивовано і зі страхом переступали поріг цієї почекальні. Слідчі, а всі вони в цивільних одягах, заходили в залю і викликували різні невідомі мені прізвища, а викликаних забирали зі собою. Часто поза одноким викликанням забирали і більшіми групами в числі від трьох до п'яťох людей. По семигодинному очікуванні ви-

кликани в групі і мене. Нас було чотирьох. На коридорі нас уставлено парами, а біля нас було двоє конвоїрів, які проводили нас довгими коридорами та крутими сходами вниз. Врешті ми опинилися знову в просторій кімнаті, без жодної обстановки, в якій під стіною стояли рядом кільканадцять чоловіків, звернених обличчям до стіни. Кожний з них бачив перед собою у віддалі двадцяти сантиметрів кафлеву поряпану стіну. Нами доповнили дальший ряд. І знову "warten" (чекати). За нами стояли вже умундуровані есеси, наші нові хоронителі і слідкували за кожним нашим рухом. Жодного руху справді ї не було, бо якщо хтось і повернувся, то платив за це стуканом в плечі, або головою своєю відбивався від стіни. Цього я негайно переконався на своєму сусідові, що в цьому дні став рівно ж новим в'язничним приростом, а тут звали стереотипно знімецька "цуваксом" (цувак — приріст). Він скоро довідався про пануючий тут закон п'яťука. Це переконало й мене. Отже, треба було даліше терпеливо чекати.

По півгодинному вчікуванні нашу тишу перервав

різкий голос німецькою мовою: "На ліво зворот", "за мною марш". Наша лава гусаком помаширувала скорим кроком вперед за конвоїром через якісь темні коридори. По боках ішли рівно ж есеси. Вкортці ми опинилися в досить чисельному товаристві молодих есесівців на поліційно-в'язничному подвір'ї, обгородженому довкола забудуваннями. Тут задалегідь чекало приготоване вантажне, крите авто. На наказ "гоп-гоп" і за вказуючим пальцем випрямленої руки в сторону авта старшого конвоїра, ми вскакували в це авто, а приявні в середині есеси розставляли нас знову в лави. Тим, що не розуміли цього порядку, то їм допомагали солідними штовханцями. Врешті новики-цувакси орієнтувались на досвідчених старших в'язнів і укладались в ці ряди досить, навіть, слухняно.

Заповнений віз рушив з місця. Надходячий вечір та криті плахти авт не дозволяли зорієнтуватися, куди нас везуть. Строга мовчанка тут, як раніше в почекальні, панувала даліше. Найближчі сусіди перекидувались тільки поглядами. По якомусь часі авто звільнило біг

і вкінці задержалось. Повторилась попередня історія тільки відвратно. Ми зіскакували з воза в один ряд. Перед нами бовваніла велика будова.

Мій сусід тихо прошептав до мене "Панкрац". Це слово містило в собі багатий зміст. Це слідча в'язниця, що в своїй назві містила назву цілої дільниці великої Праги, а яка була другим пострахом жителів цього старовинного міста. Її популярність зросла надзвичайно в 1942 році, в місяці травні й червні в часі кривавої масакри, яку влаштувало німецьке Гестапо чехам по вбивстві чеськими революціонерами т. зв. "Кривавого Гайдріха", геренала СС і вірного прибічника штабу Гімлера. Її розкинені у формі хреста колосальні забудування звертали увагу приїжджих чужинців, а слава про неї продрзвеніла і об мої вуха.

За кілька хвилини ми вмашшрували на подвір'я цього Панкрацу. Великі двері з грубої сталі відкрилися та прийняли "наше товариство" в свої грубезні м'юри. За нами ще одні, і ще. За третіми дверми і довгими коридорами наш гурт розділився.

Новиків залишили старим практикованим в'язничим способом обличчям до стіни і знову "чекати", а решта зникла машинально за новими kratованими дверми.

Всіх нас в числі п'ятьох покликано в короткому часі у в'язничну кашцелярню, де нас реєстрували, а ми здали там всі свої речі, крім плаща, капелюха та одягу. Обов'язково треба було віддати шлейки і пасок, але найбільше уваги було звернено на те, щоб у когось не залишився клаптик паперу та хоч би найменший кусник олівця. У нас зроблено основний обшук. Вивернені кишені плаща й одягу та стягнене взуття свідчили про його основність. Так відчищені від "непотрібних речей" та по остаточній реєстрації, ми, по в'язничній штафеті есесів, перейшли в призначені нам келії. На коридорах в'язниці, що були тут у формі коридорів-веранд, званих гангами, панувала гробова тишина. Я і мій конвоїр своїми закамбуками заворушили її. Їх відгук губився в далеких кінцях будови. Між гангами були розвішені дротяні сітки. Вони були ясно освічені. На сходах і гангах видніла взірцева чистота.

Все це огортало мене якоюсь цікавістю, таємничістю та непевністю. Вже в тому часі шалів в Україні терор над українським населенням. Були розстріли і то масові. Нове оточення навівало різні тривожні думки.

Мій конвоїр, забираючи мене, одержав в доповненні усний наказ: "Другий поверх, ч. 287". Це був кінцевий етап дня 17 листопада 1942 р., в якому я став в підступний спосіб в'язнем Гестапа. Я був дещо сердитий на себе, що послухав добрих друзів та їхніх дружніх порад. З другого боку, я був переконаний, що арешт може остерегти і врятувати багатьох.

Келія ч. 287

В темному світлі в'язничної келії я побачив "залізну причу" (тюремне ліжко), а на ній лежачу середнього віку людину, що цікаво вдивлялася в мене. Я підійшов ближче, простягнув руку, щоб привітатися і вимовив своє ім'я. Господар цієї кімнати, а тепер мій співмешканець, нервово подав кінець своїх пальців правої руки й у відповідь, представляючись, запитав чеською мовою: "Ty ne maš rad němců?! To jsou prasata!" (Ти не

любниш німців?! То є свині!). Дивно прозвучав у мене цей запит. “Ти хворий, — відповів я в його мові. — Нічого, видужаєш. І це промине” — потішав я його. Його здивувала моя постава, тому й негайно почав жалітися на обставини, серед яких він живе.

Я цікавим оком розглядався по малій келії, що стала моїм новим приміщенням. Вгорі мала вона мале загразоване вікно. Воно було розкрите. Через нього долітав тихий галас вуличного життя міста Праги. Під ним, на дерев'яній долівці лежали два стухлі сінники, що чекали своїх келійних власників. Прича, що звисала на залізних прикованих до стіни завісах, була третім місцем на нічне леволице в'язнів. На ній лежав мій новий знайомий, загадковий співмешканець. У кутках келії при дверях по лівій стороні була дерев'яна полиця, де лежали три в'язничні їдунки і горнятка. До неї були прикріплені три одягові кілки. В другому кутку був клозет зі сміваючою водою. По середній довжині келії під стіною був стіл, що доповнював скромну обстановку келії ч. 287, з котрою я помало

став ознайомлюватися. Я розглядався ще більше та в сутінках вечора та блілого світла нічого замітного не міг завважити. Я зняв плащ і “розгостився”. Маючи знайомство зі всім, зі своїм співмешканцем та цілою обстановкою, мені для доповнення треба було довідатися про порядок, який панував у цих вузьких стінах шестиквадратного простору. Бо що край, то обичай. Що в'язниці, то нові порядки. У дійсності, вони були виписані на малій таблиці, що звисала над нашим столом, але бліде світло не дозволяло з ними основно ознайомитися. Пам'ятаючи про це, я розпитував у свого співмешканця про все, коли вставання, лягання, коли обід, яка їжа, чи є проходи тощо. Він про те говорив обширно, неначе втішався, що може мене, цувакса, навчити чогось. Його дотепні завваження долавали йому ще більше насолоди до оповідання і він, з не дуже то симпатичної блідої постаті першого привітання, прибирав зовнішні риси веселої людини.

Він описував переснажі в'язничних доглядачів, які знали були зі своєї нелюдської поведінки та грубого са-

дизму. Оповідав про різні цікаві трагі-комічні історії з життя Панкрацу та про в'язничні будні, що отуплюють людину з дня-на-день. Таких як він, тут коло три тисячі. Він, чеський революціонер, хоч німецького походження. Він письменник і журналіст. Рівно ж він небайдужий політичний аналітик. Його самооцінка ступенувалась все вище і вище. Захоплення собою та суперлятивні про себе застановляли мене бути осторожним. Він "збудив" своєю особою в мене якесь дивне заінтересування.

Нагло його оповідання увірвав в'язничний дзвінок. Це в'язнична сторожа давала сигнал приготуватися до сну. За хвилин п'ятнадцять погасить світло і мертва тиша опанує ціле в'язничне муравлище, говорив мій співжитель. Я по його вказівках простягнув на долівці сінник, підложив солом'яний заголовок і розстелив два дрянні коци, що, згідно з приписом, припадали мені. Невиблагливе ложе було за кілька хвилин готове. Чуйна сторожа переглядала крізь візитирку в дверях келії і замикала їх на засуву. Автомат замків на ніч після в'язничної сторожі

не був вистачаючо певним перед безборонними в'язнями.

Про все це інформував мене мій досвідчений співмешканець.

Я вже був роздягнений, зложивши одяг в так звану "костку", коли вдарив другий і останній "гонг" до сну. На вежі міського годинника вибито восьму годину вечора. Тиха і спокійна ніч запала в келії ч. 287.

Я не спав. Залишений поліційними коївоїрами в цих тісних чотирьох стінах та переділений наказами строгої тиші, від цікавості мого співмешканця я старався зобразити хід подій цілого дня.

Чому саме? Що сталося? Де початок цієї загадочної історії? Яка причина мого арешту? Чому мені її не подано? Яка рафінованість поступовання цих "янглів безпеки"? Не сказали нічого. Значить, прийдеться говорити пізніше. Побачимо. Покищо треба зброїтись у терпелливість і підждати. Добре, що про це, що сталося, знають друзі. З ними переговорив усе. Одначе, тільки щоб не повідомили рідню. Зайві були б турботи. Їх і так мають досить.

Думки чергувались мені, як в дитячій світляній іграшці промені барвистого світла. Я хотів перевести аналізу всього, щоб хоч для себе в душі віднайти основний корінь загадки, але не міг. Як довго чекати на допит? Може дійсно переведуть слідство і в короткому часі випустять на волю, як ворожив мені мій співмешканець...

Цікава і загадочна людина, цей мій коряга (коряга — це в'язничний термін, що означає келійного товариша). Чому йому треба знати, чи я не люблю німців? Він в початку розмови правник, а коли довідався, що я ним є, то став письменником і журналістом, а право в нього, це побічна професія. Може й так. Його цікавлять українці, бо це слов'янський народ, треба чехам і українцям ближче себе пізнати. Для спільної боротьби цих народів з націонал-соціалістичною Німеччиною єднає їх в одне ціле. Це правда, але чому це він говорить мені, не знаючи мене, а тим більше, тоді, коли я про це виразно з ним не хочу говорити. Чи приписати це чеській, а радше слов'янській говірливості й щирості? Хіба ні! А може...

Ні, не можна посуджувати людини, не переконавшись.

Двобій думок вирував у моїй голові, але не виходило нічого певного з того. Тільки час міг принести остаточне вияснення у всьому цьому та розгадати і моє примусове оточення. Я довго не спав. Нічний дижурний залучував час від часу світло й заглядав у візитирку дверей. — Він вартував. Пізня ніч обняла мене кріпким сном.

Ранній дзвінок і сильний гриміт у двері пробудили мене. За грат вікна продиралось раннє світло і заглядав осінній ранок. В келії було холодно. Я негайно взявся за порядкування. Співмешканець не вставав, пояснюючи мені, що має чотирнадцятьденний ліжковий спокій, т. зв. "бетругу". Отжеж, тим самим, я був одиноким господарем, що мав би доглянути всього в господарстві. Замітав келію, витирав порохи, заглядав у кожний кутік, ради більш цікавості, чим порядку. Навіть підліз під вікно, щоб звідси розгадати наше "географічне" положення, але строгий визов мого співмешканця відірвав мене від цих раних цікавостей. "Це може коштувати багато мене і

тебе”, — пояснював мій співмешканець. — “Цуваксіє, звичайно, під обсервацією й тому треба бути надзвичайно обережним”, — продовжував він.

Впоравшись з порядками, я взявся за самого себе. Це було найпростіше, бо рання туалетна складалася з самого миття, а воду до цього бралось звідти, де було спільне місце. Поки наспіли ще чергові завдання дня, я ще ближче познайомився зі своєю обстановкою.

В келії було вже так ясно, що я став читати різномовні на стінах та дверях написи. Вони були довільної величини. Були це звичайно ригті й писані рядки, а майже всі чеською або німецькою мовою. Звичайно, поза дати побуту в цій келії і прізвищ, вони нічого в собі не містили. Де-не-де були вписані кличі в націонал-соціалістичному дусі, радше з а к л и к и чехословацьких республіканців. Це були реєстри тих, що в цих чотирьох брудних стінах проводили життя на поліційно-політичних допитах. Ці допити були теж відповідно потовані. Німецькі написи походили переважно з 1933 та 1938 рр. Чеські починались 1940 роком. Вони ви-

разно встановляли дату двох епох. Чеського і німецького володіння. Чисельність написів цих років вказувала на посиленість поліційної руки. 1933 р. — це зрив німецького націоналізму і не тільки в Німеччині. Він знайшов свій відгук в німецькій меншині чехословацького конгломерату. 1938 рік — це реакція чеської республіки перед німецьким “дрангом” (походом). 1940 рік — це посиленість вже німецького терору в Чехії. Руки в’язнів потували цю політичну історію днів своїми іменами, прізвищами та датами.

В куті коло полиці з їдунками я відчитав дати і прибуття мого співмешканця: Еріх К., 17. 1. 1942. Під цим написом був прибитий календар днів, де Еріх, вириваючи цвяшком кожного дня біжучу дату свого прибуття, рівночасно її перекреслював. У той спосіб мав він контролю своїх перебутих у в’язниці днів. Сьогодні я, вириваючи його, як хворого, вписав нову чергову дату, а 17. 11. 1942 р. я закреслив для себе. Це був неначе мій реєстраційний впис в ці чотири темні і брудні стіни поліційного Паикрацу, котрі я ґрунтов-

но оглянув раннім ранком, другого дня мого ув'язнення.

Одномаїтність тюрми Папкращу

Помалу пліли перші дні в цій новій тюрмі. Сьома година снідання. Десята обід, п'ятнадцята вечеря. Снідання, це переважно заварена життя мука-чир, що рівночасно був для нас кавою і хлібом. Він не обтяжував наших плуноків і тому негайно після того нас гнали на "Freistunde" (вільна година, прохід). У дійсності тут не було ані пів години і з "вільністю" не мав жодних подібностей. Цей прохід мав певні позначки господарського прогонування лошаг. В означеному часі відчинялися замки дверей (самі двері були дальше зачинені). Заучені в'язні чекали приготовані задалегідь в келіях до бігу. Всі насторожувалися, щоб почути з коридору наказ есесівського начальника відділу "гераус" (виходити). На цей наказ вискакували на коридор усі в'язні даного відділу і негайно вставлялись лицем до стіни. Цей вимарш враз зі ставленням під стіною був проведений під команду: раз, два, три. Віддали від в'язнів мусіли бути

заховані найменше одні метр. Про те, щоб оглянути і про щось порозумітись зі своїм сусідом, то не було й мови. Збільшена сторожа на коридорі з місця вимірювала нагороду за таке "зухвальство". На це дозволяли собі найбільші сміливці та ризикуючі, але й таких було дуже мало. Всі насторожені чекали дальшого наказу. На наказ: Links, rechts um! Im Laufschrift marsch, marsch! (вліво і вправоруч, бігом!), лави звертались в одному напрямі та бігли перед себе, не звертаючи голови на бік, бо її негайно випрямовував ударом стійковий есесман. Бігом вискакували на прохідну площу, що мала два колеса: велике і мале.

Вгнавшись на ці втоптані в'язнями стежки, ми під скоре темпо "раз два, раз два" бігли дальше. Пробігши біжно кілька разів, в'язні продовжували біг під командою "Hüpfen". Тут усі під рівне темпо скакали жабки. Знесилені до краю, кінчали цю забаву повзанням. На наказ "Kriechen" (повзати) всі кидались на землю, випинались на пальці рук і ніг і повзли, закладаючись зрушенням пилом біжні. Слабші в'язні часто млі-

ли і вивертались. Ніхто не смів давати їм допомоги. Їх піднімали і підганяли доглядачі самі і прикладом кріса.

Після цього, коли вже було й ессам досить, то нас вставляли в п'ятиметровій віддалі від себе до руханкових вправ. Звичайно ця "Фрайштунде" (вільна година) тим і кінчалась, бо зараз падав наказ "Hinein" — до середини. Ми під попереднє темпо бігу вбігали до своїх келій. Хворим, старикам, що залишались позаду (мнимо власної волі, бо організм відмовляв сил), допомагали есесівські стусани. Не менш попадало новикам, що не завчили скоро цього "правопорядку".

Таку "вільну годину" кляли ми на чому світ стояв, а з нею також і її аранжерів. Було однак в цих "вільних годинах" теж щось такого, чим треба було дорожити, але про це дещо згодом.

Обід був багатший за снідання, звичайно складався з двох страв. Це була зупа, часом навіть з масними окуми. На друге, дещо надгнила бараболя з домішкою брукви, котру закривав сос, що тут звався гуляшем. У дійсності, цей "гуляш" з м'ясним, правдивим гуляшем ніколи не мав нічого

спільного. Та не йшло тут про назву. Головне те, що її того було мало. З їдупок все ми з'їдали так, що до комплету миття бракувало щоб зілляти тільки водою. На вечерю приходила кава, яку ми називали зливками кави. До цього був 250 грамівний бохончик чорного хліба, що спричиняв в'язням найбільше мороки. Тут була повна свобода. Можна було його з'їсти зараз таки, а можна було залишити на пізніше, навіть на рано. Отже, внутрішній біт: з'їсти зараз та хоч хвилину бути ситим, а опісля голодувати, або бавитися з ним, як кіт з мишою та дурити себе і бути ситий видом. Звичайно, перша постанова брала верх.

На вечері кінчались денні "заняття". На тому життя у в'язниці неначе завмпрало. Якійсь невинесній спокій огортав в'язнів. Свободні рухів тут не було, зате свобода думок мала свою повну ліценцію. Ми зганяли час з Еріхом на різних оповіданнях з нашого життя. Його однак загадочна цікавість часто відштовхувала мене від глибших з ним розмов.

Я звичайно міряв кроками вузький простір келії і поринав у власних думках.

Мене навила жагуча цікавість, що буде далі. Ці думки кидали мене в обійми нових роздумувань, а ці породжували дальші думки. Ночі давали до цього найбільше нагод. Вони були тут довгі, предовгі. Від восьмої години увечері до шостої години ранку було час передумати про все. Холод і стухлі сінники допомагали цьому душевному і фізичному неспокоєві.

Ерік запевняв мене, що Гестапо вкортці викличе мене на допити, бо був переконаний, що політичний відділ пражського Гестапо був дуже справний та працював над тим, щоб слідчі додержання не затягались. Чей же німецький Райх потребував безшлатних рук до праці, а широко розкинені по ньому концтракти стояли для всіх отвором. Про цю тайну знав я вже з 1941 року, коли то й українцям прийшлося заповняти ці спеціальні забудування великого Райху. Я помічав це при частих транспортах, які відходили з Панкрацу вже і в місяці мого хвиливого юстою. Від Еріка, а згодом і від других я довідався, що цюнайменше тричі в тижні йшли різні величиною транспортні. Величина їх ся-

гала від кільканадцяти до кількадесяти в'язнів. Все це було залежне від того в якому напрямі відходив транспорт. Чехів відсилали найчастіше до Терезіна, а звідти до Бухенвальду.

Панкрац — цей поліційний фільтр, поклонював усе нових і нових, а рідко коли повертав їх назад на волю. Про відхід в'язнів із Панкрацу перестукувались в'язні між собою і алярмуючо подавали, скільки то сьогоднішній день забрав нам товаришів недолі. За цим докладно стежили наші "конкажі" (в'язні, що працювали при чищенні коридорів та розносили їжу). Вони надзвичайно спритно добирались в кожне місце, щоб опісля подати нам хоч найменшу вістку, що діється в нашій в'язничній родині. Вони переважно були тут одиноким джерелом всяких вістей. Це була одинока "місцева пресова агенція" (так ми їх тут звали). Авторитетнішою за них була "головна пресова служба", що свої вісті черпала зі самої Печкової палати. (Про це втаємничив мене мій коряга досить пізно). Там працювало при порядкуванні теж кілька в'язнів, що, прибуваючи увечері з

праці до Панкрацу, передавали свої помічення, а дуже часто і газетні новини найближчим сусідам, а ці своїм, так що в'язницю в короткому часі обходили вісті з двох напрямків, зліва і права. Чи їх автори після пізнали, коли вони повернулися знову до них, то треба було сумніватися. Людська фантазія тут надзвичайно працювала. Додаткові коментарі і недослухання перетворювали вже через четверту стіну подану новину до непізнання.

Кореспондентом моєї кімнати був Еріх. Він між годиною сьомою і восьмою вранці та між сьомою-восьмою вечора вистукував в обі сусідні келії і відбирав або подавав новини далі. Саме в цей час можна було зговоритись із сусідами найкраще. Есесі тоді були при побиранні їжі, а зменшена сторожа не могла доглядати всього.

Ці новини за цілий день з'ясовував я в нічну тишу, лежачи під своїми куцими коцями. Вісті завжди були найбільш фантастичні, а в парі з тим і найбільш оптимістичні. Вони зводились до того, що програ Німеччини почислена на дні (1942 рік!).

В'язниця не любила реальних вістей. Це, що приносили цувакси зі собою зі світу було подаване перед місцями в'язнями між собою в різних варіантах. В'язні випереджували факти роками, і тому, хто говорив би інакше, чим була генеральна лінія, то він став першим дефетистом, який хто зна, чи не був симпатиком пануючих порядків, а навіть плаченим їхнім агентом.

Це я негайно запримітив, коли я наступного дня, як цовик, подав нові принесені зі світу новини. Ми оцінювали програму Німеччини на весну 1944 р., а може й пізніше. Я наразився на недовір'я, яке треба було мені опісля сплачувати до сить дорого. Врешті, у в'язниці живеться завжди, де б вона не була, коротким часом майбутнього. Довгі дні та роки для в'язня — це моральне вбивство. Це я й самий же став запримічати по собі із кожним днем.

Забавляючись такими вістками та роздумуваннями, я хотів забути про все, а передусім про недостачі, що чим-раз більше дошкунювали мені. Коли не було в'язничної сенсації, тоді мої думки поринали в давнє і недавно минуле, про знайо-

мих і друзів, щоб тільки не про себе, бо тут завжди відзначалось погане передчуття. Воно базувалось на новинах, які я забрав зі собою до в'язниці. Вони були надзвичайно тривожні. В Україні переводилась посилена акція терору. Відбувались масові арешти і розстріли, Авшвіц заповнювався українцями.

Загадка арештування роз'яснюється

Точно в три тижні після мого заарештування мене викликали до Печкової палати. Того дня я і Еріх витягались в своїх леговищах і чекали дзвінка на вставання, як заскрипів в дверях ключ нічного дижурного есеса, викликаючи мене по прізвищу й імені. Я зірвався на рівні ноги і зголосився після приписаного порядку зі словом на "наказ". негайно одягатися і до голення, наказував дижурний. Це було рівнозначне з викликом на слідство. Всіх в'язнів викликаних на слідство обов'язково голено. Я трясся від зима, а зановіджена в Печковій палаті візита у слідчого мені надавала більшого неспокою і хвилювання розсіяння. Еріх помагав мені скоро упорядку-

ватись із моїм сінником, що треба було завжди примірно зложити під вікно. Він наказував, щоб по дорозі від співтоваришів і від голярів довідатись про якісь новини.

З дзвінком на вставання мене викликали на коридор, де чекало під стіною понад кілька десятків таких самих як я. Вони були звернені, практикованим звичаєм, обличчям до стіни, неначе складали перед нею ранню молитву. Всі ми дубовим рухом підсувались боком по черзі до групи голярів, яких ми не бачили, як теж не бачили тих, що в них голілись. З-за нас долітав захриплий голос есеса, "Los, los" (гайда, гайда). Врешті прийшла й моя черга.

Я відвернув голову від стіни і скорим кроком допався до вільного стільця. При ньому стояв один з в'язнів, що приготував нас до голення. Він нервово махав пендзлем на ліво і право, замилуючи мені милинням ціле обличчя ніс і уста. Проти цього не можна було протестувати, бо найменша моя увага, а навіть рух руки було б ознакою тут грубого проступку, за що з місця вимірювалась вартовими кара. Я сидів непорушно і чекав

дальших експериментів. Крадьком зиркав в ліво й право. Довкруги були чотири голярі-в'язні, які поралися коло наших щетин. Посередній на стільці стояв есес, що обсервував нас з лету пtiці. Ми могли перекинутись тільки зором. Наше мiлiння часом рум'янилось кров'ю, але тут стоїцька постава в'язня зносила все. У дійсності це довго не тривало, бо кілька махів бритви і був готовий. Після цього треба було зірватись і витягнутись на струнко перед есесманом і зголоситись: "Fertig" (готовий) та негайно відійти. Про все це повчав був мене заздалегідь Еріх. Наука ця придалась мені, бо деякі з моїх коряг, що вперше проходили це голення без попередніх об'учень, проходили цю лекцію з есесманськими "вказівками", а в тiм випадку в'язні звали з іронією це голення "гоненням". Добігши до дверей келії, я уставився знову лицем до стiни і чекав аж дiжурний-коридоровий відкрити мені двері.

Коридором вештались копкажі, що витирали з бар'єр пороху та приготувляли ведра з ранньою кавою. Один із них підсунувся до мене ближче і прошептав

почеському: "Ти українець, тут у недавніх днях прийшло сюди багато українців". Ця відомість невідомого приятеля мене вразила, неначе блискавка. Я стрепенувся, хотів ще щось запитати, але він тягнучи брудною шматою по бар'єрі відійшов у сторону, звідки дались чутні кроки есесманського доглядача.

Я знову знайшовся на давньому місці в келії. Еріх кинувся до мене по новості. Гола вістка, що і в цьому чеському Панкраці знайшлося багато українців не була для нього вісткою першої ваги. Я мився порядкував. натягав свій плащ, що пом'явся в нічному накриванні, а остання новина не сходила мені з голови. — Значить, масові арештування на рідних землях продовжувались скрізь там, де були українці і тим самим не оминуло Праги. Вістка з краю знайшла потвердження в останніх арештах на празькому терені. Це моє переконання скріплювало також поява на "фрайштгунді" нового в'язня-українця, доброго знайомого та друга Костя Б. З ним, як моїм сусідом з протилежної сторони коридору, я хотів добитись контакту. Однак зв'я-

зок був неможливий. Ми замало були обзнайомлені з тюремною обстановкою та порядками. З нашої міміки з далеких віддалів не можна було нічого вичитати.

По сніданні мене викликали на коридор до гурту в'язнів, що чекали тут заученим способом. Я кинув оком чи не побачу когось із знайомих. Однак передбачливе око Гестапа уклало свої візвання на допити так, що цих знайомих тяжко було зустрінути. Я в двійку з другим невідомим в'язнем мого відділу доповнили двадцятку, яка чекала на укомплектування. Маючи достатнє число, джурний гукнув: "Двадцять відібрати". За кілька хвилин наш гурт в товаристві чотирьох конвоїрів від'їхав "чорним воролом" на Бредавурську вулицю на допити.

В Печковій палаті нас віддано новій ескорті, а ця запровадила нас до великої центральної ждальні, звідки розставляли нас у дальші бічні розгалуження. З оповідання Еріха я вже багато знав про неї. Вона містилася в підвалі поліційної палати. Була велика і постійно освічена. Її з іронією звали в'язні "дівадло" (театр). Режисером у цьому театрі

був пузатий вахмайстер (поліційний підстаршина), середнього віку й росту, говорив до в'язнів чеською і німецькою мовами. В цьому він не був націонал-соціалістично наставлений, по-германськи принциповий. Зате принципом було його наставлення за всяку ціну в цій ждальні дошкулити в'язням так, щоб вони на довго пам'ятали, що були в праязкому політичному театрі.

Він прийняв нас поіменно і розсаджував зі своїми помічниками на вільні місця на лавках, де вже сидів цілий ряд наших товаришів з випрямленими головами вгору і зором перед себе. Ручки в них спочивали "штитно" на колінах. Крім цих непорушних постатей були ще інші, що під команду джурних робили присіди, числячи їх черговість на голос, що доходив понад сто разів. Це були т. зв. *карні*, що за свої найменші недотягнення в цій ждальні платили карними виконаннями і в той спосіб заспокоювали садизм есеїв. Наші манекінові постаті час-від-часу відживали. Ми в один такт на раз-два-три присідали і числили хором по-німецькому, навіть і до сто. Вибранці,

що поповнили “провини” такту і числення відходили під стіну і переходили “перевинки”. Таким і подібним глузуванням не було тут кіндя. Стариків заставляли скакати жабки. Співробітники режисера вахмайстра доповнювали цей глум новими “концертами”. Години були довгим роком.

Коло полудня покликано мене на допит. В товаристві відомого мені слідчого з першої моєї зустрічі в Печкарні, я опинився знову в залі 214.

Слідчий середнього віку і росту її атлетичної будови, закурюючи цигарку, попросив сідати, що мене надзвичайно здивувало. Його чемностіям не було міри, він витягнув папіросницю і трактував мене. Моя відмова його цілком не збентежила. Він започаткував своє дохождення вступними увагами та апелями до мого сумління та правдомовности. Після цього посипався цілий ряд питань зв’язаних з евентуальною моєю політичною діяльністю та моїми політичними переконаннями. Він вичислив цілий ряд українських політичних напрямків, зачинаючи гетьманським, а кінчаючи скрайнім революційним, націоналіс-

тичним. Я все заперечив. З досвіду знав я з рідних земель, що найменше признання до найбільш колись легальної політичної партії чи діяльності вистачало, щоб людей саджати на довгі роки в концтраки. Слідчий, мабуть, не сподівався такої відповіді. Він бісився, гримав п’ястучком об стіл, кидав кріслом. Давав хвилину передишку, але я стояв на давній позиції — ні. Він закинув мене питаннями додаткового порядку, які не тільки що не випровадили мене з рівноваги, але ще тим більш виказали його ігноранцію-незнання в українських справах та українській політичній проблематиці. Він не був цілком приготований до ведення слідства, мабуть, рішився, щоб я зложив протокол змісту моїх відповідей.

Виготовлений протокол я підписав. Слідчий, іронізуючи при тому впевняв, що це ще не останній протокол і “потішав” мене, що зі мною ще буде говорити. Не признавшись до вини, не означає випущення з цих мурів, — говорив він. Взагалі українця не можна вірити, — продовжував він. Їм (Гестапові) відомо, що українці ведуть революційну підпіль-

ну роботу, що близько сто-
ять у зв'язку з аліантськими
військовими силами. В'я-
жуть сіті зі всіми ворогами
Німеччини. Підготовляють
повстанський рух. "Та все
це на ніщо, ми дамо собі ра-
ду з вами. Вашу конспіра-
цію зметемо з лиця землі",
— зухвало кінчав слідчий і
після цього відставив мене
в підвал, щоб переслати ме-
не далі до Панкрацу.

В контактi з друзями

Остання моя розмова зі
слідчим цілковито перева-
жала в тому, що я все більш
і більш став освоюватися з
думкою, що мені не скоро
прийдеться опустити Пан-
крац. Мова слідчого була
недвозначна. З неї було вид-
но ясно, що не йшло тут за-
садничо про провини однієї
чи більш осіб. Навпаки, тут
йшло про всецілу нагінку
поліційних органів Гестапо
на цілу українську спільно-
ту. Ця нагінка була запо-
чаткована ще в році 1941.
Це був час по історичному
Червні (30 червня 1941 про-
голошено у Львові віднов-
лення Української Держав-
ности і покликано Крайо-
ве Правління). Гестапо пере-
вело численні арештування.
Їх жертвою впали в першій
мірі видатніші постаті кра-

йової влади, а даліше ак-
тивніші громадяни україн-
ських політичних угрупую-
вань а, передусім, члени
широких підпільних націо-
налістичних рядів. Ці ареш-
тування ніколи не перерив-
ались. У місяці вересні 1941
року вони перейшли у ма-
сові арешти. Гестапо мало
надію, що в той спосіб сте-
роризує маси і в наслідок
цього буде ближче бажаної
цілі, а саме: Народ перетво-
рити ступнево на отару ун-
терменшів (нижчевартісних
людей) — тубильців найглу-
хіших колоній Африки, ко-
лонії, на яких буде наса-
джуватись право німецько-
го пана і іберменша (надлю-
дши) і в той спосіб втво-
риться бажана суспільність
да в ньої рабовласницької
епохи.

Теорія поділу суспільства
на суспільності т. зв. ібер-
меншів (панів) і унтермен-
шів (рабів) була голошена
ідеологами німецького на-
ціонал-соціалізму. Політика
залякування і терору не да-
вала бажаних результатів
німецькому окупантові. Як
вислід цієї акції був стихій-
ний опір українських мас,
що з пасивного опору пере-
ходив в активні виступи.
Нова хвиля терору грянула
восени 1942 р. В цьому часі

переведено масові арештування не тільки на рідних землях. Нацистський терор перелетів гураганом по всіх українських еміграції й них осередках на Заході: в Німеччині, Австрії та в Чехії. Найменше підозріння у ворожості до пануючих порядків вистачало, щоб на довгі дні відійти за ґрати тюрем та дротн концентраційних таборів.

Найстрогіше ударено по революційно підпільних рядах т. зв. бандерівцях, які в тому часі ставались сильним ядром боротьби з окупантськими порядками та вибивались на рідних землях на перше місце цілого українського визвольного руху.

Про ці масові арешти у в'язницю приходили все нові й нові відомості. Їх приносили зі собою цувакєн-українці. Врешті, самі слідчі чванились, що Гестапо переводить т. зв масівки (масові арештування), а навіть численні розстріли серед українців. З цим слідчий українських справ Піхлер цілковито не крився. Він на одному допиті на Бредаверській вулиці з Богданом О. одверто сказав: "Непокірних перестріляємо, так як це вже зроблено в Києві, у Львові, Чорткові та інших

містах України". (Наприклад, у Чорткові, на полях старої стрільниці розстріляно 27 листопада 1942 року 52-ох українських політв'язнів на чолі з Василем Мельничуком-Чумаком, членів і нечленів ОУН, що сиділи в коломиїській тюрмі вже довгий час). Вісті ці потверджувались в оповіданнях прибувшлих друзів. Вкінці заговорили також і чехи. Ці новини скоро переходили з келії до келії, де були тільки українці. Вони долітали й до мене.

Вже по якомусь часі мого побуту у в'язниці я такн зв'язався з моїм сусідом Костем Б.

У часі, коли ми бігом верталися із проходу, із т. зв. "фрайштунди", створювався одиникий момент на сходах в'язниці, де можна було передати зручним рухом своєму найближчому сусідові записку, умовлений знак, а навіть подати кілька слів остороги, просто порозумітись. Кручені в'язничні сходи на це дозволяли, але й це мусіло тривати дослівно момент, бо в противному випадку деконспірація і горе зухвалим смільчакам! Таку передачу підготовлялось певною мімікою і незамітною жестикуляцією дов-

ний час. Ішлося про це, щоб взаємно поінформуватися щодо часу. Багато значення мав при тому сам збіг обставин, а саме, щоб бути в повертаючому бігу близько себе, бо в противному випадку все було на марне. Розуміється, що кожний початок важкий. Після перших кроків все кращало, набиралось вправн і зв'язок проходив без спеціальних перешкод.

Багато мені в цьому допоміг олівець мого співмешканця, який, якимсь чудом зберігся у нього і був захований в його сіннику. Відкупивши в нього чотири міліметри за одну денну порцію хліба, я крадькома писав листи до найближчих, а опісля й до інших дальших знайомих. Паперу доставляли такі самі доглядачі есеси. Вони час-від-часу давали до келії кілька кусків паперу, що мали служити цілком для інших цілей. Вони ніколи не сподівалися, що цей гігієнічний папір служив для конечних записок, над якими в'язні потайки по кутках келії потилися годинами і днями і в той спосіб не тільки контактувалися, але знаходили в цьому в'язничному безділлі надзвичайну розривку дня.

Свого сусіда я забезпечив теж олівцем, передаючи йому частинку мого. Таким чином кореспонденційна підготовка була налагоджена. Мій сусід вів налагодити дальший зв'язок, так що наша "українська колонія" на Панкрати була в більшості у безпосередньому контакті.

Ми знали про всі наші переслухання і протоколи наших знайомих, а передусім новості з Краю, що були для нас справами першорядної ваги. В короткому часі ми зорієнтувалися взаємно, яка причина нашого сидження і які наші перспективи майбутнього. Ми зрозуміли, що все залежатиме від загальної політичної конюнктури і німецької остаточної програмої. Ми готувались на це і цієї хвилини вичікували. Сили в цьому надавали нам все частіше фронтові німецькі неуспіхи, які облітали наші келії в надзвичайно скорому часі. То був час заломання в Африці і срамотної програмої під Сталінградом. Програмі ці приходилося нам платити завжди спеціальними вибриками есесів, що на нас в'язнях хотіли за це все відплатитися. Все це мало місце на наших т. зв. фрайштупдах. Тому то ми, прий-

маючи ці новини, готувалися рівночасно на "відплату" есесів. А це було рівночасно мірилом правдивості одержаних вістей.

Надзвичайно емоційні хвилини пережили ми, українці на Панкраці, одного дня, коли побачили серед в'язничної "еліти" (що по засаді складалась завіси з чехів), серед конкажів, нашого знайомого Олеся С. Було це для нас, українців, дуже важливе досягнення. Ми через нього довідувались при нагоді полагоджування "урядових чинностей" про найцікавіші події дня в Панкраці. Він, як медик по званні, поза працею звичайного розношувача їжі, був помічником в'язничного фельдшера, старого вахмайстра, що з медициною нічого спільного не мав. Війна і служба фірерові покликала його на це становище. Фактично він був есесівським доглядачем в'язничного лікаря, що час-від-часу відвідував в'язницю і робив перегляд хворих.

Про це, хто міг бути допущений до цих лікарських візит, децидував власне цей вахмайстер. Звичайно він оцінював після зовнішнього ока. Оцінка його була дуже сувора. Він узнавав за хво-

рих тільки обложно хворих. Гарячковий стан був узнаний по 38 ступнях. Всіх інших зголошених, як хворих, фельдшер-доглядач лічив по келіях. І тут слово було завіси за його помічником, в'язнем, що в дійсності був шефом цього келійно - амбулаторійного лічення. Воно полягало на приписанні відповідних пігулок (пілюль) і "каплів". Їх розносили в двійку коженденно фельдшер і Олесь. Це була тоді найкраща нагода в'язничного контактування — зв'язку.

Ми скоро відкрили цю таємницю "лічення" і тому кожній обов'язково "хворував" і в той спосіб ставав безпосереднім абонамером вістей, які розносив враз із лікарством Олесь. Він своєчасно повідомляв кого викликали на переслухання, хто вернувся з допитів з понабиваними синяками, кого притранспортували з нових, а хто зник з в'язниці ніччю, пішовши в Печкарню, або кого з допитів принесли вже на ношах, а кому вписано в реєстри вічний хрест. Наші зв'язки мимо есесівського гонення, переслідування, все бігом і обличчям до стіни, вічна контроля по келіях кріпко в'язалась і з пе-

ребуваючих на Панкраці українців з різних кінців Чехії і творили одну родину, якої душею був Олесь. Це спільнотне почуття не одному додавало сил держатись гідно на слідстві і перебути надзвичайно тяжкі часи поліційних допитів.

Наша одчайдушність ступенувалась ще далі. Наші "грипси" (короткі в'язничні записки) при допомозі брудного білля в ковнірцях латаних сорочок, скарпитках передіставались на світ. У Гестапі бачили ми тільки безграничний тупіт і непогамований садизм, що можна було обійти тільки відповідним маневруючим спритом.

Сповідь в'язня Еріха К.

Шостий тиждень мого побуту на Панкраці добігав до кінця. Я жинився зі своїм оточенням. Вів довгі розмови з Еріхом про щоденні справи. Часто переходили ми на історію, літературу, мистецтво. Звичайно, Еріх унікав цих тем. Мучив мене тільки оповіданням одного свого роману, що його написав перед своїм несподіваним арештом. Своєю тематикою він був подібний до тисячних інших романів, що їх випикується

зі сотикової бібліотеки сенсаційних видань. Я ніколи не любив романів і тому не радо про це з ним говорив, Але я навіть волів вже говорити про романи, щоб тільки Еріх не ціпав моїх політичних переконань і мого погляду до "переможців" тих днів. У цьому відношенні я не мав до нього довір'я вже з перших хвилин нашої зустрічі. Він врешті це теж помічав. Йому було ніяково, що я його не наділяв довір'ям. Я відчував це.

Він був часом неприродно дивний. Робив враження, що щось криє на дні своєї душі. Будучи веселим, говірливим з природи, поринав часто в якихось нервових роздумуваннях. Раз цінив життя, іншим разом знову мало бракувало, щоб віддати життя за безцін. Тоді він звичайно говорив: "Не варто жити. Люди — це підлі створіння". Він оповідав про свою минувшину. Хотів видвигнути переді мною якісь інтимні хвилини життя, але нервово ұривав і недбало кивав рүкєю. Впрочім мене мало цікавило його минуле. Я став набирати переконання, що він ані юрист, ані журналіст, ані жоден письменник. Ме-

не дивувало, що він слідство закінчив перед чотири місяцями, а сидів даліше в поліційній тюрмі. Історії про співжиття в'язнів з ним у тій келії, виходили з його оповідання досить незвичайними і неясними. Він ніколи не виходив на фрайштунду. Був хворий, але жодної хвороби в нього не помічав, поза типовою в'язничною блідістю.

Одного пообідного дня, коли Еріх змагався із своїм внутрішнім неспокоєм, а його, нехотячи, жартом запитав: "Еріху! Ти щось криєш переді мною, переживаєш і кривиш душею. В тебе нервові рухи, питання і думки. Що це все значить? Говори! Чим перенимаєшся? Держись засад, що їх ти сказав при нашій першій зустрічі".

Він зніяковів і глибоко призадумався. Мабуть рішався на щось остаточне. "Бачиш, я вже хотів визнати давно не другим, що скажу тобі. Годі! Так даліше не може бути". Він дивився перед себе на долівку і став короткими реченнями малювати своє життя по приході німців до Чехії. Він був урядником в одному торговельному банку. На

третьій рік панування німців у Празі прийшло до банку на працю двох німців, що були в характері інспекторів праці, а в дійсності політичними агентами. Вони гляділи за кожним кроком урядовців і прислухувались до всяких розмов. У два місяці після їхнього приходу вони зникли, а в банку зачалися арешти. На третьому тижні забрало Гестапо й його...

Він залишив удома молоду дружину з одномісячною дитиною та стареньку матір. При трусі знайшло Гестапо кілька летючок "Одбою" (чеська підпільна націоналістична організація, що була під кермою закордонного політичного центру) і одну революційну протинімецьку брошуру. На допитах він до нічого не признався. Все це знайшов і більш нічого. Не помогло биття, ані карцери в пивніні на поодинці...

Одного дня він з черги в десятій раз з'явився на допиті. На залі в слідчого була Еріхова старенька мати. Вона нарікала на нужду, що запанувала в хаті. Просила його сказати про все, чого Еріх не хотів. Вона навіть допомагала в цьому, пригадуючи прізвища лю-

дей, що заходили до Еріха і мали якісь тасмні розмови. Вона вірила в обіцянку Гестапа, що якщо він подасть, в кого він ці речі достав, то його випустять на волю. Коли ні, — остаточно заявив слідчий. — то з тим днем наступить арешт цілої родини, а мати з місця буде відставлена в жіночий відділ Панкрацу, як співзаговорник...

Еріх довго вагався. Він не міг знести сліз матері і став говорити. Нічого не затаїв. Сказав навіть, що він передавав пістолі, щоб вбити німецького оберляндрата міста Булейовіце, а до ресторану, де він харчувався, доставив кельнерам, що були теж членами "олбою", отруту, котра мала бути кинена до поданої ляндратові страви. Не довго Еріх ждав, коли зачались очіі ставки з товаришами, з якими співпрацював в організації. Він не міг вже відкликати сказаного, а сором палив його обличчя перед друзями. Його, однак, з в'язниці не випускали. Він жив волею тільки в думках.

Одного дня, коли в'язні були на фрайштунді, Еріха залишено в келії. До нього зайшов його слідчий і за-

пропонував йому допомогти слідчому в одному доходженні, таки його співмешканця. Від цього остаточно, сказав він, залежатиме його звільнення, — впевняв слідчий. Еріхові важко було сказати "так", але її совість підказувала "ні". Він не дав остаточної відповіді. Після полудня Еріха закликали у в'язничну канцелярію, де був знаний йому слідчий, що запропонував йому рішатися: піти на службу співробітника Гестапа, бути донощиком у в'язниці і по якомусь часі вийти, видіти волю й рідню, або завтра прощатись з Панкрацом, іти в концетрак і там кінчати життя.

Еріх розплакався. Його огорнув одчай потапаючої людинни. Він важив. Йому вже було все одне. Вкінні простягнув слідчому руку і сказав: "Добре". З тим днем він відчув, що він перестав бути повною людиною. В ньому став зашкати інстинкт гідности чоловіка, а вкорінювався надлюдський гін тільки жити за всяку ціну.

Еріх перервав своє монотонне оповідання. Схилив важку голову і потонув у думках. Він, неначе, скривав її переді мною, щоб в

моїх очах не винятати докору, а може і погорди. Я чув-ся глупо. Я не мав жодних слів ані потіхи, ані осуду. На перше не дозволяло мого переконання, а друге в'язничні мури. Я зміряв вузьку келію важкими кроками і мені самому стало важко на душі. В мені будилось, кипіло, але не на Еріха, тільки на тих третіх.

А що думаш даліше Еро?! Дали вони тобі остаточний спокій? Ні! Вони і даліше хотять від мене жертв і жертв. Останньою жертвою був Доцент, — говорив непаче до себе Еріх. Це псевдо керманіча Інформаційного Відділу Головної Екзекутиви "Одбою". Йому розстріляли батька і матір. Його самого після довгих допитів відіслали на екзекуцію wraz з багатьма жертвами Гайндріхової аферри... Еріх знову замовк.

"Я бачив", — продовжував він далі, — "що мене не люблять тут у в'язниці. На фрайштунді в'язні зустрічали мене поглядами погорди і ненависти, тому я їй не ходжу на неї. Але, чи я тому винен..."

Еріх помахав головою і залився плачем малої дитини. Він вхопився судорожно

обома руками свого довгого звисаючого з голови волосся. Плач його перейшов у спазми...

Я вдивлявся в нього і бачив страшний образ морально зломаної людини. Бачив його щирий жалль, що частинно реабілітував його в моїх очах. Але не завернути однак того всього, що сталося. Твердий закон чеської народної революції не знав пощади. Це Еріх чув. Він довго ще плакав, я не переривав йому. Станув тільки перед візитиркою в дверях, щоб заслонити евентуальною обсервацією в'язничної сторожі. По якомусь часі Еріх успокоївся... Нагло підвівся, підбіг до мене до дверей, впав на коліна і став просити в мене прощення:

"Прости, хоч ти мені. Ті, що відійшли з цієї келії, не зуміють мені цього зробити. Ти бачиш, що я нічого не винен. Я хочу те все витерти з мого життя, але ті кляті залізні ґрати і замки не дозволяють..."

Він піднесеним голосом став грізно кричати: "Я помщусь, строго помщусь на тих, що мене підвели, ошукали. Згину я, але їй вони, падлюки, мусять знайти заслужену кару. Життям наложу, але хочу вернутись

до гідності людини...”

Я, не говорячи ні слова, взяв за його широкі рамена і звів на рівні ноги. Я зміг тільки притишено вимовити: “Успокойся, Еро...” Коли в тому моменті відкрилися двері, а в них з’явився в’язничний доглядач німецько-чеський мішанець Сметонц. Я випрямився і в’язничним звичасм звітував: *Zelle Zweihundertsiebenundachtzig. — Zwei Mann.* (Келія 287. Стан 2 чоловіки). Товстий Сметонц не слухав мого звітування. Він ви’явив очі в білого, як крейда Еріха, і запитав стереотипно есесівським тоном: “*Was ist los?*” (Що сталося?) Еріх мовчав. Його розкуйовджене волосся та грізні очі надавали йому страшного виду. Він міряв Сметонца. Здавалось, що кинегся і задавить та буде перша жертва його обігу. Завсіди певний себе, доглядач зніяковів у тигровому погляді Еріха. Він зробив непевний крок до заду і скорим рухом затряснув за собою тяжкі оковані сталлю двері.

Мовчанка залягла келію ч. 287. Еріх міряв її рішучими кроками від дверей до вікна і на відворот. Я стояв у куті коло залізної причі і розгадував, що буде далі?

Келією просувався вечірній сумерк. Він викрадався з кутів і залягав цілим вузьким простором. З вікон заглядали бліді промені вартової лампи. В залі було чути тільки рівні кроки Еріха. Перший гонг на спання не перервав цього вечірнього ритму. Нагло відкрилися двері. Той сам Сметонц викликав Еріха з речами. Я остався на поодинці.

На поодинці

Таких як Еріх, Панкрац мав більше. Ці жертви гестапівського терору виходили на денне світло. Їх розконспірували в’язні і передавали це до загального відома, щоб остерегти своїх співмешканців перед провокацією, а часто вони самі до цього признавались. Заломлювались звичайно під впливом психічних депресії. В’язниця, поодинки, часті допити, побої, тортури, спільна відповідальність родини — це методи, якими воювали слідчі і тюремні доглядачі. Не диво отже, що слабші характери заломлювались. Жертвою їх впавав Еріх. Його щире признание не сходило з моєї пам’яті.

Я був на поодинці вже довший час. Сірі будні про-

ходили черепашиним кроком. Я сподівався кожного дня збільшення стану моєї келії, але намарне. Я був і далі сам. Глупе отупіння огортало мене. Я боровся з ним у своїх думках. Шукав у споминах з минулого розваги, пригадуючи навіть найменші дрібнички з життя. Ставив пляни будучого і черкав цвяшком, що остався в спадщині по Еріхові.. Прості речі видавались складними проблемами, що вимагали в своїх розв'язках зусиль. Я завважив, що моя пам'ять надзвичайно слабо працює. Моїми завваженнями поділився зі своїми сусідами келії і переконався, що це загальне в'язничне явище. Одноманітність життя, ґрати і мури, недоживлення, гонення на фрайштунди як звірят і звіряча з нами поведінка, замикали цілий світ щоденних наших вражень. Уява працювала дуже слабо і тому ступнево вона отуплювалась. Я прагнув живої душі в моїй келії, щоб, хоч навіть, подібно Еріхові, але щоб можна було заговорити до неї людською мовою...

Кілька слів відомостей щоденно при передачі вибиралось і передавалось моїм сусідам. Це було для мене

якимось душевним бальзамом. Я став цінити товариство людини. Людина — це людська спільнота, без якої сама одинока є нічим іншим, як звірям. Мені пригадувались засади учених соціологів. Мені хотілось, щоб хоч у найгірших умовах, але бути в товаристві. Я став заздрити тим кошмарним часам, коли то рік тому в тюрмі на Лонцького ми спали покотом на бетонних як лід долівках, де за сінник служив власний плащ, або ніщо, а вкривались тим самим. Мені бажалось, хоч хвилину, перебути серед юрби Лонцької та вушних в'язнів, що кожної ночі, з браку місця на спання, проводили сплячи один одному в ногах. Подиночний Панкрац, що був санаторією в порівнянні з тифозним Лонцким, ставав з кожним днем душевно осоружним та ненависним. Там були кругом люди, з якими можна було поділитися думками, спостереженнями, а головне бути серед них і самому почуватися людиною. Тут були тільки глухі, сірі мури. Для мене фрайштунда, що її я цілим еством не зносив, ставала тепер принадливою розрадою. Я бажав навіть, щоб

мене кликали на найтяжчі допити, щоб тільки не сидіти в отупілій келії з котрою з кожного кутка віяла бездушна мертвота.

В таких хвиликах святочними відвідинами була урядова візита Олеся з кучим вахмайстром, що приніс мені каплі "тінктура валеріяна". Ми обмінювались тоді поглядами, а часом і тихим словом, якоїсь надзвичайної новини. На докладніше з'ясування справ дня був ранок, коли то на коридорах роблено денні порядки. Тоді то була найкраща нагода засунути під двері надіслану пошту — малого грипса.

Розривкою дня були для мене щоденні авізування в стіну моїх сусідів, чехів, з якими я нав'язав сталі дружні зв'язки. Початки цих розмов не клеїлись. Чехи не радо хотіли говорити зі мною, як українцем. Причини ті були багато глибші, як я сподівався. Довгий час розкрив їх. У сусідній келії сидів д-р Н., який був безпосереднім учасником подій на Карпатській Україні 1939 р. Він був близьким співробітником ген. Прхали, що в останній критичній хвилині цієї країни відмовився дати населенню до-

помогу перед малярською навалою. Не диво, отже, що він, дивлячись на українську справу окулярами цього генерала, оцінював цілий український комплекс у призмі чеських державних інтересів і події 1939 р. Він був головним інформатором і знавцем українського питання в сусідній келії. Щастя хотіло, що невдовзі д-р Н. відійшов в транспорт, а в келію загостив новий, теж чех, що був на праці в Німеччині, а опісля на Україні. Там він ближче зацікавився з цілістю українського питання. Він був свідком великої підпільно - революційної праці в Україні, саботування українськими масами німецьких порядків, всенародньої ненависти до всього, що було німецьке. Опинившись тут, він віддав мені неабиякі услуги. Українці не були вже німецькими коляборантами, проти яких говорила в чеських лондонських радіопередачах 1941 р. ворожа пропаганда. Вони були найкращими їхніми союзниками, з якими їх ділила спільна доля й недоля. Його слова знаходились віддзеркалення в українських арештах Праги та наших півуривчастих розмовах, які можна було про-

вести час-від-часу через тюремну стіну.

Мої сусіди помалу ставали моїми приятелями. Їм тяжко приходилось тільки зрозуміти одне, в який спосіб українці можуть воювати і на другий фронт, а саме з большевиками? Цей комплекс в них покутував завсіди. Він був розцінюваний під кутом всеслов'янської єдності, ніж боротьби двох світів, двох культур та двох народів. Їхня всеслов'янська ментальність гартована германським дрангом (рухом) не могла схопити цього. Історичні процеси, які склались роками вимагали як ліку, такої самої часової реакції.

Великим днем у моєму поодиначному житті, що започаткував нову еру мого побуту на Панкраці, був прихід мого нового співмешканця келії. Був ним чеський комуніст Карель Д. Я привітав його як друга одної недолі. Я бачив, що в'язниця нівелює певні політичні й партійні різниці та їх нетерпимості. Він не менш дружньо зустрів мене. В розмові довідався я, що він через два місяці ділив мою поодиначну долю. Ми розговорились про все як малі діти, сміялись, тішились,

що можемо розповісти про наші дні минулого. Ми сіли в кутку келії на долівку і шептали до вуха про те все, що думали в часі поодиначних хвилин і рівночасно лякались, щоб не підслухала тюремна сторожа і нас за кару знову не розставила на подинки.

Ми захоувались дійсно як підлітки. Нашим радощам не було кінця і хто зна як довго були б оповідали про них, коли б їх не перервав наглий визов мене у Печкарню. Обстановка, серед якої цей визов відбувся, тривожила мене. Нагле покликання серед пізнього дня і до того в суботу, не віщували нічого доброго. Суботній день відзначався в Печкарні спеціальними допитами, що проходили тут у надзвичайно бурхливій атмосфері.

Суботні слідування звичайно були попереджувані перехресним вогнем питань більшого числа слідчих. Не вспівши відповісти на одне питання, як ставилось друге, цілком іншого роду, а за ним слідувало далше і то так, щоб "слідуваний" врешті заплутався і розгубився у підповідях. Йшло про те, щоб прилапати в'язня на суперечностях. Коли

того роду допитування не доводили до результату, то слідчі брались до фізичних аргументів, що степенувалось і кінчалось поваленням на долівку, биттям і копанням, де й куди попало Коли й ці методи не давали результатів, то під кінець приходили рафіновані середники в'язничної мартирології. Тут були відомі електричні палки, ставлення кінців пальців між двері і коліна електричними іглами, вішання жертви за ноги, при тому лиття до носа і уст полину, биття гумами в п'яти, електризування природних частин тіла, включно з водженням жертви в підвал під чорну стіну і переведення вправ у стрілянні до мети, або симулювання (порівняльне наслідування дійсності) Гестапом розстрілу жертви. Сліди крові на мурі і долівках свідчили не тільки про поверховну симуляцію.

Людина в суботніх допитах була чимсь меншим, ніж звірям. Просто мертвим об'єктом найдикіших репресій, звироднілих експериментів та пралісного дикунства. Про ці суботні допити кружляли серед в'язнів на Панкраці понурі легенди. Мій внутрішній неспокій був

повністю оправданий!

Сподівання мої не завели. Я опинився знову на Панкраці. Слідчий додержав слова, коли говорив, що візита моя в нього не буде остання. Він зажадав, щоб я відкликав першій зложеній у нього протокол, який після нього, з гори на долину, був неправдивий. Він хотів признання до праці в українській революційній організації і співпраці українців з чеською підпільною організацією "Одбой". Я все це рішуче заперечив.

Того дня мене забрали з допиту напів притомного. Чергове слідство заповіджено завчасу на наступну суботу, а заповіджено це мені тому, "щоб я мав доволі часу все належно передумати".

Останні дні на Панкраці

Поворот з допиту роззброїв до краю почування мого співмешканця. Карель, побачивши мене цілого в синяках, кинувся до мене зі зимними окладами, що в дійсності облегувало мене біль. Він надзвичайно піклувався мною і став з тієї хвилини ставитись до мене з якимсь надзвичайним довір'ям і респектом. Став до мене щирим і отвертим. Ні-

чого не скривав. Він одчайдушно висловлював свої думки і розкривав свою політичну лінію. Він, як багато інших чеських комуністів, був ідейним мрійником, утопістом, який не зустрічався безпосередньо з комуністичними порядками, а які були повним запереченням його святих переконань.

Він признаєся мені, як говорив правду, що не любив українців. Він багато читався в підпільному комуністичному журналі “Rude pravo” (“Червоне право” — підпільний чеський комуністичний періодик, що часто містив лайливі випадки проти українців-самостійників-державників за, нібито, співпрацю з німцями). Всі ці атаки нічим не різнилися від московських комінтернівських лайок, що врешті були ними прямо інспіровані проти українських статей, в яких розцінювано українців самостійників як коляборантів і німецьких вислужників. Він сьогодні мав про це інше переконання. Свого часу він сидів в одній келії з українцем не-комуністом, українським самостійником, але рівночасним ворогом германських порядків націонал-соціаліс-

тичної експлоатації народів, які пробували перебували перебудувати світ на правах раба і пана. Цей українець стояв твердо в своїх переконаннях, що державні границі народу повинні бути оперті на етнографічних границях і що мусить прийти час, коли буде віддана людині, як також кожному народові, повна свобода побудувати своє життя по своїй волі. Карлові сподобалися ці думки, однак він не хотів вирікатися свого комуністичного кредо.

Він уважав, що ці ідеї, хоч різні по суті, то взаємно в практичному житті будуть покриватися. Він “боготворив большевиків”, але все ж таки став набирати іншого переконання про українців не-комуністів, коли бачив в них рівночасно і ворогів німецького імперіяльного Райху.

В ньому “кільчилася” і ставала зрозуміла ідея українського самостійницького руху. Він бачив, що ідея української державности — це не диверсійна “видумка Берліну”, — це життєва вимога народу, за що його сини віддавали і рішені віддавати все, що найсвятіше в них.

Я слухав його слів, щирих і правдивих, але як далеко й часово спізнених. Мені було дивно й незрозуміло, що наша ідея Української Самостійної Соборної Держави так мало була спопуляризована серед чужинців, а тим більше серед тих, з якими історична наша доля так тісно зв'язала сторінки спільної історії. Який обліг приходитьсь українцям орати в чужинецьких зв'язках, щоб вийти народом свідомим своїх цілей і з повним розумінням серед чужих народів. Не диво отже, що міжнародня постава часто нерерішувала всі наші найідейніші пориви в нашу некористь, а було це тільки внаслідок ворожої пропаганди супроти нас, де з нашої сторони ця сторінка праці, на жаль, виходила може якнайблідніше. Оповідання чужинців, людей навіть високопоставлених — Карло Н. — це міністерський радник, — що в кривому дзеркалі бачили наші державницькі домагання насували мені багато думок з того приводу.

Змістовні розмови Карла заповняли мені довгі хвилини дня. Вони мені не дозволяли застановлятися над заповідженою візитою в

Печковій палаті та далеко відривали мене від ненависної дійсности. В моїх вухах та пам'яті шуміли слова слідчого, щоб за ціну життя дізнатись правди. “В концентрак, — зухвалив він, — пошлемо купу м'яса, яку по якомусь часі сплять у крематорії”. Дні мої числив він на тижні. Для всіх українців готував він концентраки третього ступня т. зв. *Ver-nichtungslager*, — де життя кінчиться найдалі з кінцем третього місяця.

Та дальша перспектива будучности мене цілком не тривожила. Я й не думав про неї. Перед мною стояло заповіджене суботне переслухання і сподівані побої і страх за це, чи я й моя шкура ще видержать. Я легонько доторкався своїх синяків, що мене надзвичайно болючо вражали. Сподівані удари могли дійсно створити купу м'яса.

Суботній день був для мене надзвичайним. Я був насторожений на кожний рух під дверми келії і сподівався виклику в печкарню, але цілий день минав без візвання. Мене зустріла мила несподіванка. Не покликани. Я набрав переконання, що моя остання суботня ві-

зита на Бредаверській вулиці була прощальна. За нею повинно прийти скоре вирішення моєї справи, яке промовляло за концентраційним табором, розуміючи по гестапівській засаді, що не признання, не означає звільнення і що лишче сто невинних в тюрму, чим одного винного випустити на волю.

День 27 лютого 1943 року привітав мене знову в Печкарні. Вранці мене визвано, як звичайно, і на превелике мос здивовання слідчий не ставив мені жодних питань. Він передав мене в поліцейне фотографічне ателіє, де мене з номером на грудях сфотографовано з трьох сторін, з переду і з боків. Після цього відставлено знову в тюрму. Різно з цього факту ворожили мої сусіди та Карль. Наступний день вечора роз'яснив усе. Мене візвали до лікарської в'язничної канцелярії. Тут відбувалися лікарські оглядини тих, що їх відставляли в транспорти в концентраційні табори. Вони були дуже прості, а полягали в тому, що лікар питався чи в'язень здоровий і рівночасно, потакуючи собі, записував у формуляр позитивну оцін-

ку. Протест в'язнів не мав найменшого значення і, до речі, ніхто не пробував. В канцелярії вечором я побачив серед багато чехів і моїх знайомих, з якими я попрощався перед кількома місяцями на волі і з ними довгий час ділив панкрацівську долю. Всіх їх приготовувано лікарською формальністю до транспорту. Я молвився в душі, щоб з ними спільно йти назустріч невідомому та радів, що вкортці покину Панкрац. Я був здивовано спокійний. У мене була хоч одинока певність, що слідчі допити і слідча практика були за мною.

Наступного дня мені повернено у хвильове посідання всі мої речі з в'язничної канцелярії, що їх я віддав туди в дні мого прибуття на Панкрац. Я по наказу заадресував приготований пакет і негайно відіслано їх поштою додому. Після того треба було бути готовим чекати при дверях на візвання до транспорту. Карль стискав мені на прощання руку і оправдувався, що так мало знав про українців і до того так кривдячо про них думав. Зі сусідніх келій прощали мене стуком у стіну. Я прощав усіх. Переді мною

була тільки одна думка, щоб скоріше вийти з цих слідчих мурів. Полудневі промені сонця викрадалися з-за ґрат і заглядали в кутки келії, подібно як і в день мого прибуття туди. Вони всміхались до мене як найкращий друг. Деякі із них впали на реєстраційну таблицю — мій календар, в якому було віднотовано три місяці і п'ятнадцять днів. Я підійшов до нього і вписав останній день мого побуту в келії ч. 287. Після того поставив великий питальний знак, що висів над кожним тим, що йшов у німецький концетрак. Карль підійшов і цвяшком (що традиційним спадщинним законом цієї келії переходив в його руки) вписав коло нього велике "V" (Victoria), як знак перемоги. Я з влячністю всміхнувся і ще раз дружньо стиснув його правницю.

На коридорі чекали під стіною вставлені лави в'язнів призначених до транс-

порту. Серед них я пізнав друзів з організації. Це були: Василь І., Лесько Л. і Богдан О., які стояли побіч та стискали собі руки. Я зрадів. Допався їх і долучився до їх дружніх стисків і сердечних привітань. Ми стискали правницю на зустріч нової долі і бажали собі кращого. Залишали панкращівські мурови, гестапівські тортурни, печкове підвалля, прогонювання на "фрайштунді", "дівадло" на Бредаверській вулиці.

За нами був п'ятнадцяти-тижневий побут сірих і отупілих днів. Невідоме завтра стелилося перед нами. Це був шлях концентраційних таборів, що їх започатковував Терезієнштадт. Він був роздільний, концентраційний табір Панкращу, якому ми з призирством, сидячи в заґратованих під конвоєм автах кивком руки віддавали наше "прощай" і "будь забутий"!

Ч.1.

Р.І.

ПОЛІТВІЗЕНЬ
БЮЛЕТЕНЬ ЛІГИ УКРАЇНСЬКИХ
ПОЛІТИЧНИХ В'ЯЗНИВ

МЮНХЕН, 15. III. 1946.